

Rafael Ruiz
de Gauna

L'educació en el lleure a l'inici del segle XXI a Catalunya

Resum

Els moviments d'educació en el lleure que seran objecte d'aquest article es podrien caracteritzar com a iniciatives amb una clara intencionalitat educativa, orientades al conjunt de la persona (integrals), amb plantejaments generalistes, amb uns educadors normalment joves que animarien les activitats, amb una dimensió relacional, intergrupala i intragrupal, i amb la promoció i la vivència d'uns valors que l'entitat vol promoure i representar. Aquest tipus d'intervenció educativa ha rebut altres denominacions com ara educació en el lleure de base comunitària, associacionisme educatiu, o simplement educació no formal.

Paraules clau

Activitats, Aportacions del lleure, Cultura i valors, Educació en el lleure, Legislació, Moviments, Organitzacions

La educación en el tiempo libre al inicio del siglo XXI

Los movimientos de educación en el ocio que serán objeto de este artículo se podrían caracterizar como iniciativas con una clara intencionalidad educativa, orientadas al conjunto de la persona (integrales), con planteamientos generalistas, con unos educadores normalmente jóvenes que animarían las actividades, con una dimensión relacional, intergrupala e intragrupal, y con la promoción y la vivencia de unos valores que la entidad quiere promover y representar. Este tipo de intervención educativa ha recibido otras denominaciones como educación en el ocio de base comunitaria, asociacionismo educativo, o simplemente educación no formal.

Palabras clave

Actividades, Aportaciones del tiempo libre, Cultura y valores, Educación en el tiempo libre, Legislación, Movimientos, Organizaciones

Leisure education at the beginning of the 21st century

The leisure education movements included in this article could be characterized as initiatives with a clear educational intention, oriented to the person as a whole (integral), with generalist approaches, usually young educators who would liven the activities up, an inter- and intrarelational dimension, and the promotion and experience of certain values that the organization wants to promote and represent. This kind of educational intervention has also been named community-based leisure education, educational associationism or non-formal education.

Keywords

Activities, Leisure contributions, Culture and values, Leisure education, Legislation, Movements, Organizations

Com citar aquest article:

Ruiz de Gauna, R. (2012). "L'educació en el lleure a l'inici del segle XXI". *Educació social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 50, pp 69-79

▲ L'educació en el lleure

Abans dels primers ajuntaments democràtics (any 1979) les activitats de lleure eren promogudes per entitats, vinculades a l'esplai o a l'escoltisme, que es desenvolupaven al llarg dels caps de setmana o en períodes de vacances (colònies, campaments, casals...). En el cas de les colònies i de l'escoltisme, són activitats centenàries, i d'un enorme impacte social i educatiu¹.

A partir dels anys 80 amb la irrupció de les administracions públiques s'inicien nous serveis a la ciutadania, entre els quals trobem activitats de lleure dirigides a la infància, a l'adolescència i a la joventut, que en alguns casos van suposar una competència deslleial –amb recursos públics– que va desplaçar parcialment a la iniciativa social. Gradualment també va anar apareixent una oferta lucrativa per part d'empreses privades orientades a satisfer una demanda cap cop més emergent.

En aquest magma de noves realitats es fa difícil classificar i determinar quines són d'educació en el lleure

Ara bé, en aquests llargs 30 anys, han canviat notablement el panorama i han aparegut noves realitats, tant pel que fa a les institucions que les desenvolupen, com a la mateixa concepció de l'activitat. Així ens podem trobar amb ludoteques, centres oberts, activitats extraescolars, menjadors escolars, centres d'atenció diària, corals infantils, esport infantil, serveis d'atenció en horari no escolar, espais familiars, ... per citar només alguns. En aquest magma de noves realitats es fa difícil classificar i determinar quines són d'educació en el lleure. Per a poder-nos aproximar a la definició val la pena aprofundir en el model presentar per en C. Armengol², en el qual estableix diferents eixos vinculats a la formalització (intencionalitat educativa i institucionalització), les finalitats educatives (axiologia i teleologia), els mitjans educatius (metodologia, abast dels continguts, activitats i relacions interpersonals), i emmarcament (espacial, temporal i ritme), que acaben establint quatre maneres de fer les activitats prou diferenciades:

- Abast en l'enfocament de l'activitat: activitats globals <> activitats sectorials o especialitzades
- Sistematització i formalitat educativa: activitats subjectes a un plantejament educatiu amb monitors <> acció més o menys espontània dels participants
- Enfocament metodològic de l'activitat: models predominantment relacionals <> models predominantment actius
- Implicació institucional i participació: els infants com a membres d'una entitat <> els infants com a usuaris d'un servei o equipament

Els moviments d'educació en el lleure que seran objecte d'aquest article es podrien caracteritzar –seguint l'esquema anterior– com a iniciatives amb una clara intencionalitat educativa, orientades al conjunt de la persona (integrals), amb plantejaments generalistes, amb uns educadors normalment joves que animarien les activitats, amb una dimensió relacional, intergrup

i intragrupal, i amb la promoció i la vivència d'uns valors que l'entitat vol promoure i representar. Aquest tipus d'intervenció educativa ha rebut altres denominacions com ara educació en el lleure de base comunitària, associacionisme educatiu, o simplement educació no formal. Cadascuna accentua algun aspecte, si bé no acaben de cobrir la múltiple i diversa realitat actual.

A Catalunya, segons dades de la Direcció general de Joventut³ de juliol de 2010, es fixa el volum en les següents xifres:

- 100.000 infants i joves
- 19.000 monitors i caps
- 1.100 centres d'espai i agrupaments
- 100 casals de joves
- Presents a totes les comarques de Catalunya

Aquestes activitats es desenvolupen en un context, on tot i les limitacions i diversitats, l'associacionisme juvenil i infantil té encara un nivell d'adhesió important entre les ocupacions del temps lliure. Segons dades del sistema d'indicadors sobre la joventut a Catalunya, l'associacionisme juvenil entre els 15 i 19 anys està quasi al 36%⁴ A més per als joves l'oci és un dels aspectes important o molt important de la seva vida, amb una consideració superior al 90%.⁵

Ara bé, quines són les característiques que podrien definir les entitats d'educació en el lleure actualment⁶. Sense ànim de ser exhaustiu, alguns trets diferencials serien:

- La intencionalitat educativa, concretada en un ideari i/o projecte educatiu, amb uns objectius clars que es volen treballar per part d'una comunitat educativa formada per monitors/es i caps, i en alguns casos les pròpies famílies
- El desenvolupament de l'activitat en un temps i un espai, fora del temps d'activitats obligatòries, i per tant té una component important de llibertat (adhesió) i de voluntarietat. Tot i així la seva opció educativa és per a la integralitat de la persona, i les seves conseqüències volen afectar totes les dimensions humanes, i a tota la vida (a l'escola, a la família, amb els companys,...). De fet en el primer estudi sobre l'oci infantil de la CCAA de Madrid es conclou que el temps de lleure ha de ser "actiu, voluntari, lliure i divertit"⁷.
- Els infants tenen un paper important en les activitats; no són consumidors, sinó que participen d'alguna manera en la definició, execució i avaluació, tot sentint-se protagonistes.
- L'eix de treball és el grup i la quotidianitat, sobre els que s'interactua, sense oblidar l'atenció individualitzada

- Vol educar en valors i oferir alternatives creïbles, mostrant experiències per a la utilització d'un temps de lleure diferent, més humanitzador i d'alguna manera transformador social
- Interrelaciona amb l'entorn de manera significativa, del qual en forma part, i és incorporat com a element educatiu de primer ordre, bé sigui a través d'activitats solidàries, o simplement de descoberta de l'entorn, o de participació en la comunitat (festes populars, treball en xarxa amb altres entitats,...). L'arrelament al país es un element identitari substancial.⁸
- Promou la participació dels infants a tots els nivells de la vida, tant dins de la pròpia entitat com del barri o poble, generant aprenentatges sobre com implicar-se i relacionar-se per a la presa de decisions compartides.
- Les organitzacions que desenvolupen aquestes activitats són sense afany de lucre, amb un model de gestió diferents segons la realitat i mida, però que troben els seus referents de manera molt àmplia en l'economia social.

Substancialment, aquestes característiques coincideixen amb els indicadors que altres autors han abordat, i en especial la *Fundación Aisi-Hezi*, que defineixen el temps lliure educatiu⁹.

Un context en canvi

En els darrers anys, el context on es desenvolupa l'educació en el lleure ha canviat significativament, i per tant sense renunciar al sentit, les organitzacions han de donar respostes als nous reptes emergents. A continuació destacarem alguns dels canvis més rellevants, i quines pistes d'actuació es poden dibuixar.

Legislatiu

L'educació en el lleure ha estat reconeguda tant a nivell català com internacional. Val la pena esmentar diferents legislacions que reconeixen aquesta realitat, si bé són disperses i tenen enfocaments diferents.

A l'Estatut d'autonomia de Catalunya de l'any 2006, article 44.3 es diu "Els poders públics han de promoure i han d'impulsar la implicació i la participació de la família en l'educació dels fills i filles, en el marc de la comunitat educativa, i han de facilitar i promoure l'accés a les activitats d'educació en el lleure"

A dos articles de la Llei d'Educació de Catalunya (LEC, Llei 12/2009) en parla de manera destacada:

Article 39, *Educació en el lleure*

- El sistema educatiu reconeix i incorpora el caràcter educatiu de les activitats de lleure, especialment el compromís i la transmissió de valors. Aquestes activitats es poden articular entre els centres educatius i els ens locals, les famílies i les associacions en què s'agrupen i les entitats, associacions i empreses d'educació en el lleure, en els diferents territoris.
- El Govern, havent consultat el Consell de Governos Locals, i d'acord amb el procediment que determina l'article 162, ha de regular els requisits mínims i ha d'establir els criteris de qualitat a què s'han d'ajustar les activitats d'educació en el lleure, a fi de garantir-ne la contribució al procés educatiu.

Article 41, *Foment de l'equitat en l'educació en el lleure*

Les administracions públiques han d'establir mesures de foment per a garantir que tots els alumnes puguin participar en els plans i programes socio-educatius i en les activitats d'educació en el lleure en condicions d'equitat, sense discriminació per raons econòmiques, territorials, socials, culturals o de capacitat.

A la llei de drets i oportunitats de la infància i l'adolescència (Llei 14/2010), trobem dos articles que fan referència explícitament de la importància d'aquesta activitat en el desenvolupament de la infància.

Article 13, *Foment i suport educació*

El dret a l'educació, incloses les activitats extraescolars, esportives, de lleure i les activitats culturals dels infants i els adolescents, ha de prevaler per damunt de les pràctiques culturals, la tradició i la religió, i llurs manifestacions; aquestes pràctiques no poden justificar en cap cas una discriminació, limitació o exclusió d'infants i adolescents en el ple exercici d'aquest dret.

Article 57, *Educació en el lleure*

- Els infants i els adolescents tenen dret a rebre una formació integral en el temps de lleure que els faciliti l'educació en els valors cívics i en el respecte a la comunitat i al medi, mitjançant centres d'esplai, agrupaments i centres que formen la xarxa associativa d'entitats d'educació en el lleure, i les altres entitats culturals, esportives i socials o les institucions existents a Catalunya i que es dediquen al lleure.
- Les entitats d'educació en el lleure tenen per funció la intervenció educativa en l'àmbit del temps lliure, fora de l'ensenyament reglat i de l'àmbit familiar i ajuden al desenvolupament dels infants i els adolescents com a futurs adults responsables i compromesos amb la comunitat.

- Les administracions han d'afavorir i fomentar l'educació en el lleure i donar suport a la xarxa d'entitats socials, i n'han de fomentar la igualtat d'accés dels infants i els adolescents.

Finalment, val la pena destacar la Convenció Internacional dels Drets de la Infància de l'ONU del 20 de novembre de 1989 on també es reconeix la importància del joc i del lleure en el creixement de la infància. En l'article 31 es diu: L'infant té dret al descans, al lleure, al joc i a la participació en activitats culturals i artístiques.

- Els Estats membres reconeixen el dret de l'infant al descans i a l'esplai, al joc i a les activitats d'esbarjo adequades a la seva edat, i a participar lliurement en la vida cultural i les arts.
- Els Estats membres han de respectar i promoure el dret de l'infant a participar plenament en la vida cultural i artística i han d'afavorir oportunitats de participació en activitats culturals, artístiques, recreatives i de lleure.

D'altra banda, al llarg d'aquests anys s'han anat desenvolupant altres legislacions de caràcter general que afecten l'activitat d'educació en el lleure, sobre instal·lacions i seguretat, transport, activitats de muntanya o simplement sobre les activitats en medi natural. Per la seva novetat i impacte que pot tenir, val la pena destacar la normativa sobre la formació dels educadors en el lleure, amb la incorporació de les qualificacions professionals, els certificats de professionalitat, el reconeixement de l'experiència, en el context de la reforma de la Formació Professional.¹⁰ Segurament hi haurà nous agents que desenvoluparan la formació, i s'incorporaran altres monitors/es que no han passat per escoles de formació d'educadors en el lleure. D'altra banda, s'allargarà probablement la formació fins a arribar a les 310 hores totals en el cas dels monitors (dinamitzadors), mantenint però l'equiparació si l'activitat es desenvolupa de manera professional o voluntària, i per tant preservant la protecció de l'infant com a interès superior consagrat en la legislació internacional.

Tot i la important valoració que es fa d'aquestes activitats a nivell legislatiu, encara no s'ha desenvolupat suficientment polítiques de suport i d'adaptació a aquest nou marc, en part pel context socioeconòmic que vivim.

Familiar

En els darrers anys, els canvis familiars han estat notables. Han aparegut noves realitats de convivència. També s'han incrementat significativament les llars monoparentals que presenten unes característiques especials de caire econòmic. També l'envelliment de la població ha suposat noves demandes a la família per a atendre aquesta realitat, condicionant en alguns casos la vida diària. D'altra banda, la benvinguda incorporació de la dona al mercat de

treball ha dibuixat una sobrecàrrega d'aquestes persones i/o un repartiment de les feines de la llar de manera diferent. En aquest context ha sorgit la necessitat de trobar mecanismes de conciliació familiar i professional on el lleure educatiu ha començat a jugar tímidament algun paper, atenent en dies feiners infants quan els seus progenitors no podien. Ara bé, per contra, les famílies també han buscat espais de convivència conjunts preferentment en caps de setmana, quan el temps disponible era més alt, limitant la participació als centres d'educació en el lleure.

Educatiu

En aquests anys la institució educativa, ha anat consolidant un espai central, tant per les responsabilitats que la societat i les famílies transfereixen a les escoles, com per l'increment de les activitats (de custòdia al matí, o d'activitats extraescolars a les tardes o en períodes de vacances). Així, gradualment, el marc escolar ha incorporat activitats pròpies del lleure educatiu, que si bé és un reconeixement d'aquesta altra institució educativa no formal, redibuixa l'aportació que ha de fer el món de l'esplai i de l'escoltisme. Només cal pensar en les colònies escolars, que gaudeixen d'una notable acceptació per part dels pares i mares (val la pena recordar les protestes de les famílies davant la reducció d'aquestes activitats) Aquesta situació d'incorporació d'activitats en l'ensenyament no és nou; al llarg de les diferents reformes educatives, s'han accentuat els aspectes musicals, expressius (contes, plàstica, teatre, tecnologia,...) que havien tingut el seu origen en les activitats de lleure educatiu. Aquesta mateixa necessitat i demanda, ha provocat la irrupció de nous agents per a la prestació de serveis, on s'han difuminat les diferents ofertes, moltes vegades condicionades als preus de les activitats.

En aquests anys, també ha emergit amb força el fracàs escolar, amb unes xifres superiors al 30%, en part fruit de l'abandonament per a anar al sistema productiu que actuava com a reclam per als més joves, i que finalment s'ha desinflat generant una notable frustració.

Així un repte important és trobar la complementarietat entre l'escola i el lleure educatiu, contribuint a l'educació integral de les persones. Hi ha experiències reixides de treball conjunt, com ara els centres d'esplai d'atenció diària o centres oberts impulsats, entre d'altres per la mateixa Fundació Pere Tarrés

Social

Una crisi multifactorial ha esclatat amb força, en un marc globalitzat, i que segons els analistes serà llarga i segurament no retornarem en molt temps a la situació anterior, per la qual cosa cal ajustar-se a un nou escenari, i treballar aquest nou entorn de manera personal i col·lectiva. Les problemàtiques associades a la crisi, com ara la desocupació, la manca d'un habitatge en con-

dicions, l'alimentació,... estan afectant especialment a la infància, amb uns nivells de risc de pobresa intolerables, d'un 23,7% l'any 2010 segons dades de l'IDESCAT¹¹. Davant d'aquesta realitat cal mobilitzar els actius socials i educatius per a poder abordar-la i no determinar inexorablement la vida present i futura d'aquestes persones, i no perpetuar situacions d'exclusió. La igualtat d'oportunitats consagrada com a principi de les democràcies europees en el model de l'estat del benestar està avui en revisió per les limitacions econòmiques, però ha de contemplar els nous espais on es generen les desigualtats més enllà de l'ensenyament garantit per a tots els ciutadans, i amb la complicitat de la iniciativa social en la generació de qualitat de vida i de solidaritat social.

L'educació en el lleure ha de ser un espai d'integració i de comprensió de les múltiples realitats

D'altra banda val la pena destacar les noves societats diverses on vivim, amb diversitat tant funcional (infants amb discapacitats) com cultural (el fenomen migratori). Com ja ho van demostrar en altres èpoques, l'educació en el lleure ha de ser un espai d'integració i de comprensió de les múltiples realitats.

El lleure educatiu es un factor de prevenció i de socialització de primer ordre, i ha d'estar present en aquestes polítiques.

Lleure

Les ofertes, així com els agents que intervenen, són també cada cop més diverses, i no totes tenen les mateixes opcions ni cobreixen el mateix espai educatiu i social.

Es significatiu el món de les TIC com a espai de relació entre els adolescents i joves, i de construcció d'identitats, amb l'exclusió que provoca als qui no en poden gaudir.

L'educació en el lleure, més enllà de la utilització de les TIC per a la comunicació, ha de ser capaç de trobar espais de treball educatiu amb aquestes eines, que reforcin l'actuació presencial. Podrem parlar properament d'un espai *blended* virtual?

Cultura i els valors

Certament les múltiples enquestes que es fan tant a escala europea com estatal o catalana remarquen els canvis que es van produint en els valors de les persones. Destaca l'individualisme en una societat "líquida"¹². L'educació en el lleure ofereix un espai privilegiat per a abordar alguns aspectes, com serien la igualtat de gènere i la prevenció de la violència i maltractament, l'educació en la dimensió espiritual i de sentit de la persona, el consum de drogues, el consumisme, la discriminació, la participació social i política,...

L'element ecològic també ha d'estar present en l'agenda del lleure educatiu, en tant que contribueix a fer persones sensibles i compromeses amb l'entorn local i planetari, absolutament necessari en un moment de falta de visió mundial.

La crisi actual no és només econòmica, és en bona part ètica i moral, i requereix del conreu de les humanitats i de les virtuts per a poder sortir-nos-en de manera sòlida.

Les aportacions de l'educació en el lleure

En el segle XXI, i en l'entorn dibuixat anteriorment, l'educació en el lleure aporta uns importants valors, habilitats i competències que cal destacar per a poder disposar d'aquest enorme bagatge i potencial avui encara infrautilitzat. A continuació esmentarem algunes d'aquestes contribucions:

- **El desenvolupament de competències laborals.** En pocs llocs com en l'educació no formal o comunitària s'exerciten competències de primer ordre per al lideratge i l'activitat empresarial i social. En un espai controlat, els infants i joves poden treure les seves capacitats, i exercint-les. I amb l'acompanyament d'un adult, perfeccionar-les. Per destacar algunes d'aquestes competències, es potencia el treball en equip, la iniciativa i l'emprenedoria, la comunicació, l'escolta, la definició i execució de projectes,... moltes de les quals són avui imprescindibles en un entorn laboral, i les quals per raons òbvies l'escola desenvolupa de manera parcial. En aquest sentit, els decrets de reconeixement de l'acreditació de competències professionals, reconeix els aprenentatges assolits en entorns de voluntariat, un bon camí per a considerar les múltiples vies d'adquirir competències pràctiques.¹³
- **L'educació per a la ciutadania,** entesa com el sentiment de pertinença a una comunitat, i la implicació per a poder-la construir i enriquir, des de la participació social i fins i tot política. En aquesta contribució podem afegir la transformació social cap a un món més humà i just. I també aquesta ciutadania mundial emmarcada en els fonaments dels valors de la nostra societat: la declaració universal dels drets de la infància, la declaració dels drets de la infància, les habilitats de la vida de l'Organització Mundial de la Salut, i les competències bàsiques per a l'aprenentatge al llarg de la vida definides per la Unió Europea.
- **El creixement personal,** incorporant valors i opcions que posteriorment donen sentit a la pròpia vida, en un moment de desconcert social i de pensament únic. On la reflexió sobre la pròpia identitat i acció ocupen un espai important de l'activitat, des d'una visió crítica però alhora constructiva. L'autoconeixement i la pròpia identitat són avui elements clau del lideratge.

- **La integració de persones diferents**, amb capacitats diverses, tant de tipus intel·lectuals com culturals, o físiques, que cada cop conviuen més en el món, però també a les organitzacions, i on les aportacions són diferents. Hem parat atenció sobre la memòria que és capaç de desenvolupar una persona cega, i en quins contextos pot tenir un valor afegit imprescindible?
- **La sensibilització i coneixement de l'entorn i del medi ambient**, en tant que element educatiu i al qual cal retornar la nostra acció per a millorar-lo d'acord amb uns valors humanistes.
- **La utilització del lleure de manera alternativa**, menys consumista, com un espai de desenvolupament personal, que es pot exercir amb altres. I que ofereix per tant recursos personals i grupals que permeten ocupar i gaudir d'aquest espai de manera creativa i que comporta un creixement humà.
- **La funció de prevenció social**, en tant que actua abans que es presentin greus dificultats que requereixen una intervenció més especialitzada. Aquest principi, consagrat en molta legislació com ara la referent als Serveis Socials, encara està poc desenvolupada. I en el cas de la infància en risc, és un factor determinant per a l'èxit personal. D'altra banda, aquesta actuació prioritària en altres països amb un estat del benestar potent, permet una reducció significativa de costos econòmics – i així una major sostenibilitat- però també més dignitat personal i èxit vital.
- **La contribució a la igualtat d'oportunitats**, de manera que el naixement no condicioni inexorablement la vida, sinó que permeti una capacitat a diferents nivells que contempli el ple desenvolupament dins de les possibilitats de cadascú. És especialment important en la pre-adolescència i adolescència, on el temps lliure, és un espai privilegiat de la construcció de la identitat i de vivència del grup.
- **L'educació intergeneracional** on el jove adult és un entremig proper als pares i mestres, i amb el que es pot confiar i compartir. En alguns centres també s'han desenvolupat experiències interessants de treball educatiu amb persones grans, i de diferents edats bé sigui en la pròpia entitat o en un entorn proper. Aquesta diversitat és també un aprenentatge bàsic en els nous contextos que vivim.
- **Conciliació de la vida familiar i professional**, en tant que ofereix espais educatius rics i múltiples a infants en moments en què la família no pot fer-se càrrec dels nens i nenes.
- En un moment que parlem de l'emprenedoria, sigui social o empresarial, les entitats d'educació en el lleure són espais d'experimentació per a assumir riscos i provar maneres diferents de fer les coses, amb autonomia i l'acompanyament del monitoratge.

- **Prevenició i suport per a l'èxit escolar**, desenvolupant un conjunt d'habilitats i capacitats, i especialment fent créixer l'autoestima i confiança dels infants en les seves possibilitats. I fins i tot, com ja trobem experiències, fent classes de reforç escolar combinades amb jocs.
- **La millora territorial i social**, amb el desenvolupament comunitari. Aprenent a construir un món diferent tant en la dimensió local com global, amb la implicació de les persones i de les entitats d'un territori per al bé comú.

Podem afirmar que l'educació en el lleure contribueix significativament a l'aprendre a ser, a fer, i a conèixer en el món, i per tant, en un entorn on no es fan tan imprescindibles aquestes dimensions, l'educació en el lleure es fa insubstituïble i ha de ser reconeguda i potenciada de manera molt especial, però no de qualsevol manera, sinó en el marc d'entitats no lucratives que fan creïbles aquests valors i opcions.

Podem afirmar que l'educació en el lleure contribueix significativament a l'aprendre a ser, a fer, i a conèixer en el món

Rafael Ruiz de Gauna

Director de Formació, Consultoria i Estudis de la Fundació Pere Tarrés
rruiz@peretarres.org

- 1 Veure els llibres del centenari de colònies i de l'escoltisme...
- 2 ARMENGOL, C. *Educació en el lleure o activitats en el lleure. Perspectives de l'educació en el lleure*. Col·lecció Animació Sociocultural núm, 28. Editorial Claret. Barcelona 2006
- 3 Mesures de foment i reconeixement i suport de l'educació en el lleure de base comunitària
- 4 Sistema d'indicadors sobre la joventut a Catalunya. Dades disponibles del 2005 http://www6.gencat.cat/joventut/catala/sgj/observatori/docs/SI/7_Participacio/Indicadors2011/7.7.pdf
- 5 uan González-Anelo y Pedro González Blasco (coordinadores). *Jóvenes Españoles en el 2010*. Fundación Santa María
- 6 Moltes d'aquestes característiques es poden trobar en el Manual de Formació de monitors. Autors diversos. *Per Educar en l'esplai. L'animació d'activitats de lleure infantil i juvenil. Escoles de l'Esplai de Catalunya i les Illes Balears*. Editorial Claret 2008
- 7 Estudi impulsat per l'Institut Micropolix de Ocio Educativo Infantil i ha estat impulsat pel Grupo de Sociología de la Infancia y la Adolescencia de la Universidad Complutense de Madrid, i dirigit per la Dra. Lourdes Gaitán.
- 8 En els darrers anys, ha pres una certa significació l'aprenentatge servei, que també han utilitzat les entitats de lleure com a referent i pràctica per a desenvolupar la seva acció educativa. Es pot trobar informació i bones pràctiques al web <http://www.aprenentatgeservei.org/>
- 9 AYARZA, E., FERNANDEZ, A. I MENDIA, R. *Aproximación al enfoque educativo del tiempo libre en el siglo XXI*. Fundación Aisi-Hezi para la aproximación del tiempo libre educativo.
- 10 Veure BOE número 110 del 9-5-2011 i BOE número 297 de 10-12-2011 sobre qualificacions i certificats de professionalitat de dinamitzadors i directors d'activitats de lleure
- 11 FEU, J. *La pobresa infantil a Catalunya*. Dossiers del tercer sector número 15. Desembre 2011. Taula del tercer sector social.
- 12 Aquest concepte ha estat definit per Zigmunt Bauman en múltiples obres com ara la *Moderidad líquida*.
- 13 Per a aprofundir més sobre aquest punt es pot consultar VALLS, N. I altres. *Quadern Aprenentatges de l'àmbit l'educació en el lleure*. Número 6. Secretaria de Joventut de la Generalitat de Catalunya